

העז והענוה

ראשי פרקים

- א. מבוא
- ב. מעלת מידת הענוה
- ג. הגדרת המידה
- ד. העז והענוה בחיים הצבאיים
- ה. העז והענוה במסלול הפיקודי

א. מבוא

בְּנֵי, בואו ואלמדכם מעלת הענוה. דעו, בְּנֵי, כי מעלת הענוה, מעלה גדולה ונכבדת להגיע בה אל כל שאר מעלות המידות.

במילים אלו פותח בעל ספר מעלות המידות¹ את באורו למידת הענוה, ודברים אלו מבוססים על דבריו של ר' יהושע בן לוי במסכת עבודה זרה אשר דרש "ענוה גדולה מכולן"². לקביעה זו מצטרפים רבים מגדולי ישראל אשר שבחו מאוד את מידת הענוה והציבו אותה בראש פסגת המידות כולן. כיון שהדברים ידועים ומוכרים, נוסף רק את דבריו של מהר"ל שכותב כי - "הענוה היא עצם הגדלות והיא הגדולה על כל המידות עד שאין גדולה למעלה ממנה, וזה כי בעל הענוה לא יוגדר ולא יוגבל כלל!"³.

במאמר שלהלן ננסה לבאר מדוע בעצם זכתה מידת הענוה להיות גולת הכותרת של המידות כולן, ומהי מעלתה הגדולה. כמו כן נעמוד מעט על גזרי המידה ומתוך כך נברר את המושג "העז והענוה". לבסוף נתבונן כיצד כל הדברים הנשגבים הללו יורדים ומתפרטים אל חיי המעשה הצבאיים ומוצאים את ביטויים בשגרת המחנה היומיומית באחלי צבא.

¹ הרב יחיאל בן הרב יקותיאל בן הרב בנימין הרופא זצ"ל.
² עבודה זרה כ' ע"ב.
³ נתיבות עולם, נתיב הענוה פרק א'.

ב. מעלת מידת הענוה

בכדי שנעמוד על מעלתה הגדולה של מידת הענוה נעבור תחילה אל הקצה השני ונדבר בגנות הגאווה, ומתוך כך יתבארו הדברים. אם אמרנו בפתח דברינו כי "הענוה היא מידה טובה מכל המידות כולן"⁴, הרי שבאופן דומה נמצא כי הגאווה הינה - "אם כל חטאת ומחלב שדיה ינקו כל עושי עול ורשעה"⁵. כאשר הקב"ה מתריע בפני עם ישראל על אפשרות של הדרדרות מוסרית שתוביל בסופו של דבר לחורבן ולגלות מן הארץ, הוא מציין בפירוש מהו הדבר שיגרום לאותה הדרדרות: "פן תאכל ושבעת ובתים טובים תבנה וישבת, ובקרך וצאנך ירביון וכסף וזהב ירבה לך... ורם לבבך ושכחת את ה' אלוך המוציאך מארץ מצרים מבית עבדים"⁶. כלומר, הדבר שיגרום לך לשכחת האלוה ולשפל מוסרי הלא הוא "רוממות הלב" והרגשה של "כוחי ועוצם ידי עשה לי את החיל הזה"⁷.

על מנת להבין מדוע זה כך נתבונן לרגע בגאותן. אדם זה מחשיב את עצמו מאוד. הוא מרגיש שהוא בעל יכולות עצומות וכח רב ומייחס כל זאת לכשרונו האישי עד שמגיע להרגשה של "אני ואפסי עוד". אדם כזה יגיע לפגיעה רצינית בשני המישורים העיקריים של המצוות. מצד אחד יקשה עליו מאוד לקיים מצוות **שבין אדם לחברו**, כיון שמטבעו הוא מזלזל במי שפחות ממנו, וכפי שכותב בעל ספר מעלות המידות: "ומתוך כך שרואה את עצמו שהוא במעלה עליונה ומגיס לבו ומתנשא בעצמו - אין כל אדם חשוב בעיניו בכלום ואינם נראים בעיניו מנהגות האנשים ונוהג מנהגות בפני עצמו חלוקין משאר אנשים"⁸. וכל שכן שיקשה עליו לקיים מצוות **שבין אדם למקום**, שהרי הוא שם את עצמו במרכז וממילא אף אחד לא יאמר לו מה לעשות. הוא יחליט בעצמו מה טוב לו ומה לא. זהו הפשט של מאמר חז"ל: "המהלך בקומה זקופה... כאילו דוחק רגלי שכינה"⁹, ועל כן כותב הרב קוק כי "כל זמן שהגאווה היא בלב אי אפשר לשוב בתשובה"¹⁰.

ענותן, לעומתו, מכיר בדיוק את מקומו. הוא יודע מי נתן לו את "הכח לעשות חיל" ועל כן הוא עובד את ה' בלבב שלם. במקביל גם היחס שלו לחבריו ולסביבתו הוא יחס של כבוד, הערכה ואכפתיות. הנקודה הזו כל כך מהותית עד שהגמרא

⁴ אגרת הרמב"ן.

⁵ חיי עולם קדמון.

⁶ דברים ח' י"ב-י"ד.

⁷ שם פס' י"ז.

⁸ באור מידת הענוה עמוד קכ"ח.

⁹ ברכות מ"ג ע"ב.

¹⁰ מוסר אביך עמוד קי"ג.

העז והענוה

במסכת חולין¹¹ דורשת כי הסיבה שבגללה בחר הקב"ה דוקא בעם ישראל מכל העמים האחרים היא מידת הענוה והשפלות הקיימת בהם, וזאת ע"פ הפסוק: "לא מרבכם מכל העמים חשק ה' בכם ויבחר בכם, כי אתם המעט מכל העמים"¹². בנוסף לכך, מצאנו כי גם בעת נתינת התורה תפסה מידת הענוה חלק מהותי ומרכזי, שהרי מוסר התורה נבחר להיות משה רבנו, אצלו מודגשת בעיקר מידת הענוה: "והאיש משה ענו מאד מכל האדם אשר על פני האדמה"¹³, וגם מקום נתינת התורה הוא המדבר שהוא מקום הפקר ופשטות¹⁴, ובתוך המדבר נבחר דוקא הר סיני לגביו מציין המדרש שנבחר דוקא בשל מידת הענוה שאפיינה אותו ביחס לשאר ההרים. נמצא אם כן כי גם בחירת ישראל וגם נתינת התורה מבוססות שתייהן על המידה הנפלאה והנשגבה הזו - מידת הענוה הקיימת בעם ישראל. הדברים משלימים את הנקודה בה פתחנו, ש-"מעלת הענוה היא מעלה גדולה ומרכזית אשר דרכה ניתן להגיע אל כל שאר מעלות המידות"¹⁵.

ג. הגדרת המידה

בבואנו להגדיר את מידת הענוה נוכל להעזר בדבריו של הרמח"ל במסילת ישרים המבאר את מידת הענוה¹⁶. הרמח"ל כותב כי הענוה קיימת בשני מישורים עיקריים - המחשבה והמעשה, כאשר הדברים תלויים ושלובים זה בזה, שהרי מתוך ענוה במחשבה יבוא אדם לידי ענוה במעשה.

במישור המחשבתי צריך אדם לשים אל לבו כמה דברים. ראשית, עליו להבין שאין ראוי לו להתגאות כלל, מפני שעם כל מעלותיו ותכונותיו הטובות הרי הוא בעל חסרונות וקלקולים רבים - שהרי אין לך אדם שאיננו בעל חסרונות - ואלו מעיבים על הדברים הטובים שבו. כל אחד מאיתנו יודע שאם יתפרסמו ברבים רק חלק מאותם חסרונות שיש בו, הוא יבוא לידי בושה נוראה שאי אפשר לעמוד מפניה. שנית, עליו לזכור שגם מה שכבר יש לו הרי אין זה בזכות עצמו, שהרי הוא בסך הכל נברא עם יכולות מסוימות אותן הוא מוציא אל הפועל, ואין הדבר מעיד כלל וכלל על עליונות או יתרון, אלא שכך הקב"ה רצה לבוראו. מעין זה מצאנו בדברי ר' יוחנן בן זכאי: "אם למדת תורה הרבה אל תחזיק טובה לעצמך כי לכך

¹¹ פ"ט ע"א.

¹² דברים ז' ז'.

¹³ במדבר י"ב ג'.

¹⁴ ועיין מהר"ל נתיב התורה פרק ב'.

¹⁵ אגרת הרמב"ן.

¹⁶ מסילת ישרים פרק כ"ב.

אופיר בן אילוז

נוצרת"17. לבסוף, ראוי לכל אחד הרוצה להגיע לענוה לאחוז בדרכו של הרמב"ם הכותב: "בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים ויראה מהן חוכמתו שאין לה ערך ולא קץ מיד הוא אוהב משבח ומפאר... וכשמחשב בדברים האלו עצמן מיד הוא נרתע לאחוריו ויפחד ויודע שהוא בריה קטנה שפלה אפלה"18.

לאחר שיבא אדם לידי ענוה במחשבה, צריך הוא לשפר את מעשיו בעיקר בארבע נקודות עיקריות. הראשונה היא שיפור ההתנהגות, כלומר דיבור בנחת ובכבוד, הליכה מתונה, ישיבה במקום שפלים ולא מתגאים וכדו'. השנייה היא סבילת העלבונות וכבישת היצר, שלא לבא לידי כעס בעת שמעליבים אותו ופוגעים בו, וכך כותב הרמב"ם באיגרתו לבנו: "כאשר תנצל מן הכעס תעלה על ליבך מידת הענוה". נקודה נוספת היא הבריחה מפני הכבוד, וכמאמר חז"ל: "הקנאה והתאוה והכבוד מוציאים את האדם מן העולם"19, והדברים ידועים וברורים. ולבסוף, אחת ההנהגות החשובות היא להיות מסוגל לכבד בני-אדם. בעל ספר "אורחות צדיקים"20, כותב כי עיקר הענוה היא לכבד דוקא את מי שהוא מתחתך, קרי - בני ביתך, תלמידך וחניכך. זו היא המעלה הגדולה, שבכך אתה מראה כי אינך מחזיק טובה לעצמך על מעלותיך ואתה חש את כל בני האדם כשווים אליך. דברים אלו מבוססים על המשנה באבות: "והוי שפל רוח בפני כל אדם"21, ומכאן אנו למדים על חשיבותם.

לאחר שביארנו את גדרי המחשבה והמעשה בענוה, נבאר גדר נוסף חשוב ביותר במידה זו. בפתח דברינו אמרנו כי מידת הענוה היא מידה גדולה וחשובה ביותר אולם צריך להבין כי טמונה בה גם סכנה גדולה ביותר. הרב יחזקאל לוינשטיין22 כותב כי יש המדמים כאילו הענו שפל הרוח הוא פתחן מוג לב ונכנע לכל, אדם ביישן שאיננו מסוגל להרים ראש ונפגע מכל דיבור והקנטה קלה. זוהי ענוה מזוייפת, ואוי לו לאדם המפרש כך את מידת הענוה. ישנם רגעים בהם צריך האדם לעמוד בגו זקוף ולהתגאות באישיותו וערכיו. אמנם דברנו על סבילת עלבונות, אבל אין פרוש הדבר להתכופף בפני כל רוח חולפת. ענוה מוגזמת עלולה להביא לחילול ה' נורא במישור הציבורי, ולחידלון מעש ופאסיביות במישור הפרטי.

¹⁷ אבות ב' ט'.
¹⁸ הלי יסודי התורה ב' ב'.
¹⁹ אבות ד' כ"א.
²⁰ ספר ארחות צדיקים, לא ידוע מי חברו בגלל ענותנותו של המחבר שלא רצה לגלות את שמו.
²¹ אבות ד' י"ב.
²² המנהל הרוחני של ישיבת מיר ופוניבז'.

העז והענוה

הרמב"ם שעסק רבות בחקר נפש האדם כותב בהלכות דעות (מידות) כי הדרך הישרה היא מידה בינונית שבכל אחת מהדעות שיש לאדם. כלומר, באופן כללי אין לו לאדם להתרחק עד לאחד הקצוות שכן אז הוא פוגע בענייניו של הקצה השני, וכלשונו²³ "שתי קצוות הרחוקות זו מזו שבכל דעה ודעה אינן דרך טובה ואין ראוי לו לאדם ללכת בהן ולא ללמדן לעצמו". אמנם במידות הענוה והכעס כותב הרמב"ם כי צריך לנטות הרבה מאוד אל הצדדים החיוביים וזה מפאת חשיבותן העצומה של מידות אלו, כפי שהסברנו, אולם גם בהן לא יטה עד הסוף. ענוה אמיתית אין פירושה לומר "אני אפס" אלא להכיר בדיוק את ערך כוחותיך ומעלותיך אך להבין כי הכל בא לך מאת ה', ולכן יש להקדיש את הכל לעבודתו יתברך. מסופר על הרב צבי יהודה זצ"ל שנהג להקפיד להשתתף בעצמו במצעדי הראווה הצבאיים שהיו נערכים בזמנו בכל יום עצמאות, והסביר שחשוב מאוד שעם ישראל ידע את כוחו הרב ואף יתגאה בו, אך יכיר מהו המקור לכח זה ולא יזו תכלית יש לכוונו. כך מסביר הר"ן בדרשותיו²⁴ את הפסוק המפורסם: "ואמרת בלבבך כוחי ועוצם ידי עשה לי את החיל הזה"²⁵ כציווי. באמת יש לומר כך, אך יש לומר באותה נשימה גם את הפסוק הבא: "וזכרת כי ה' אלוקיך הוא הנותן לך כח לעשות חיל". כלומר יש לי כח! אך ה' הוא הנותן לי את הכח הזה ובזכות כך אני עושה את החיל. נמצא אם כן שכשם שאין עז ללא ענוה כך אין ענוה ללא עז, וזהו גדר במידה עצמה ולא דבר נפרד. מכאן נולד הביטוי "העז והענוה".

ד. העז והענוה בחיים הצבאיים

בבואנו ליישם את הדברים שלמדנו אודות מידת הענוה בחיים הצבאיים אנו נתקלים במספר בעיות, ונעמוד עליהם לפי סדר. אחת הבעיות הנפוצות אצל בן ישיבה המתחיל את המסלול הצבאי היא בעצם המפגש שלו עם חיילים רבים ביחידה אשר אינם שומרים תורה ומצוות. אינני מתכוון לסכנה של השפעה שלילית מצידם עליו אלא לסכנה חמורה לא פחות. אנו בישיבות מתחנכים כי דרכנו, דרך הציונות הדתית, היא הדרך האמיתית ביותר משום שהיא משלבת את כל תחומי החיים, וודאי שהדברים נכונים. אולם ישנה לעתים נטייה אצל אנשים מסוימים לחשוב שכל השלמות נמצאת אצלם בפועל, וממילא המבט על אנשים שאינם שומרי תורה ומצוות הוא מבט מתנשא. עלינו להשתחרר מן המחשבה

²³ הלי דעות א' ג'.

²⁴ דרשות הר"ן דרוש עשירי, ועיי' בנוסח ב'.

²⁵ דברים ח' י"ז.

אופיר בן אילוז

הגאותנית וההרסנית הזאת, ולהכיר בכך שגם לנו חסרונות רבים כפרטים ואף כציבור, כפי שכבר הזכרנו. יש להבין כי יש עוד דרכים רבות בעם ישראל מלבד הדרך שלנו, וביכולתנו ללמוד דברים רבים ונפלאים מהאנשים השונים מאתנו מבלי שתפגע אמונתנו בצדקת דרכנו. כמובן, יש להזהר יחד עם זאת שלא להיות מושפעים מהם בדברים שליליים.

מכאן נעבור לבעיה נוספת הקשורה גם היא למציאות החברתית הקיימת בצבא, בעיקר ביחידות קרביות, אך גם במקומות אחרים. השגרה הצבאית יוצרת בדרך כלל חיכוכים רבים ומתחים פנימיים בתוך המחלקה, הנובעים מאורח החיים הנוקשה והתובעני שמחייבת המסגרת הצבאית, והדבר מביא לא אחת למריבות קטנות, ויכוחים, הקנטות והטחת עלבונות. כאן נדרש כל אחד מהחיילים להתנהג באיפוק רב ובאורך רוח, משום שהרצון המידי הוא "להחזיר" לאותו חייל שפגע בו ולהשיב לו כגמולו. אולם צריך לזכור כי ברוב המקרים, תגובה כזו רק תחריף את היחסים במחלקה משום שהיא איננה נובעת מתוך רצון אמיתי לתקן את הזולת אלא מתוך התלהטות יצרים. נדרשת כאן ענוה מרובה והתאפקות, בבחינת "הנעלבים ואינם עולבים, שומעים חרפתם ואינם משיבים". מי שיסגל לעצמו את תכונת הענוה יוכל לעמוד במבחנים הללו, מבלי שתוצר אוריה מתוחה ועכורה שתפגע ברמת התפקוד שלו ושל המחלקה כולה. יש להבין כי "אחוות הלוחמים" היא אחד הערכים החשובים ביותר שצה"ל הציב לעצמו, ולכן ברורה החשיבות העצומה של הדברים הנ"ל.

מציאות בעייתית אחרת נובעת מן היחסים שבין מפקד לחייל. המערכת הצבאית בנויה בצורה כזו שבה רשאי מפקד לכפות את רצונו על הפקוד שלו, ובמסגרת כך גם להעניש אותו ככל העולה על רוחו (במסגרת הסמכות שקיבל, כמובן). מערכת יחסים זו יוצרת פעמים רבות מצבים בהם חייל מקבל מטלה קשה או עונש מסוים שהוא משוכנע שאיננו מגיע לו ושהדבר לא הוגן. להתווכח עם המפקד הוא אינו רשאי, ועליו לבצע את המוטל עליו על אפו ועל חמתו, וכאן הבעיה הגדולה.

קל מאוד במצב כזה לבא לידי כעס ועצבנות ומתוך כך לפגיעה במידת הענוה כפי שראינו בדברי הרמב"ן. גם כאן נדרשת מידה גדושה של אורך רוח, שתבוא מתוך שהחייל עצמו יבין את מבנה המערכת בה הוא נמצא. הוא צריך להפנים שרק כך הדברים פועלים, ושגם אם עכשיו הוא משלם את המחיר של הטעות, או של השגעון הפרטי של מפקדו, הרי שהתוצאה הכללית היא שתוצר במחלקה משמעת אשר בלעדיה לא תוכל המחלקה לתפקד. מעבר לכך ראוי לכל אחד שידע כי יתכן מאוד שלמרות הכל הצדק נמצא עם מפקדו, משום שישנם נתונים רבים

העז והענוה

שהוא, כחייל, איננו יודע, והמפקד עצמו מנוע מלספר לו מכל מיני סיבות, על כן צריך הוא לאחוז במידת הענוה, ולהניח כי יתכן מאוד שהתמונה המצטיירת בעיניו איננה שלמה והוא אותז בטעות.

בעיה נוספת המתעוררת תוך כדי השרות הצבאי היא בעיית "כוחי ועוצם ידי". אדם שהיה רגיל עד כה שיכולתו הפיזית היא מוגבלת ויכולת ההשפעה שלו על דברים נמוכה יחסית, מוצא עצמו לפתע בתוך טנק בעל עוצמת הרס עצומה או יורה טיל המסוגל לפגוע ולהשמיד מטרת נקודה ממרחק של קילומטרים רבים. היכולת הזו עלולה להביא את האדם לידי שכרון ותחושת עליונות, ובמיוחד אם הוא זוכה גם לפקד על חיילים ובכך להגדיל את רמת ההשפעה שלו פי כמה וכמה.

לכן צריך כל אחד להיזכר במה שבארנו לעיל, שהמקור לכל אותה עוצמה הוא הקב"ה. ממילא גם הזכות המוסרית שלנו להשתמש בעוצמה הזאת בכדי להרוס ולהשמיד את האויב שמולנו, נובעת מכח אמונתנו הגדולה בריבוננו של עולם, ולא מתוך איזה שגעון גדלות או שאיפה אימפריאליסטית. מתוך הענוה והכרת מקומנו צומח מוסר הלחימה היהודי, אשר מהווה אף הוא את אחד הערכים החשובים שצבא הגנה לישראל מבוסס עליו. יחד עם זאת, אסור שנגיע למצב הפוך שבו הענוה תהווה תרוץ המצדיק חידלון מעש והתחמקות ממטלות ומשימות קשות מתוך הצטנעות מזויפת והמעטת ערך עצמנו. בכל פעם שאנו ניצבים בפני אתגר אישי או לאומי, אנו נדרשים לגייס את כל כוחותינו, להירתם למשימה ולבצעה בצורה הטובה ביותר שאנו מסוגלים, כשהכל לשם שמיים. דברים אלו מובילים אותנו לנושא הבא - ובו נסיים את מאמרנו.

ה. העז והענוה במסלול הפיקודי

חייל סיים מסלול באחת היחידות, ומפקדיו היו מרוצים ממנו. עתה הם מציעים לו לצאת לקורס פיקודי על מנת לחזור ליחידה ולקבל מחלקה או צוות. כיצד עליו לנהוג? בודאי שאין מקום כלל לאחוז במידת הענוה, כפי שאמרנו בסוף הפסקה הקודמת, והוא נקרא לאחוז במידת העז ולהיענות לאתגר בתנאי, כמובן, שהוא מתאים לכך. אולם כאן טמונה אחת הסכנות הגדולות בתחום הענוה בחיים הצבאיים, אם לא הגדולה ביותר. לאחר שסוף סוף הוא יסיים את הקורס ועונד את הדרגות, מיד יציף את לבו רגש גאווה אשר ילך ויתחזק כאשר יקבל חיילים תחת פקודו. עכשיו הוא ניצב בפני המבחן הגדול. עליו לעשות הבחנה דקה בין שני סוגי "גאוות". ישנה הגאווה הצבאית הראויה, הבאה מתוך שזכה לטול חלק פעיל וחשוב בהגנה על המולדת. גאווה זו היא חיובית והיא זו המדרבנת אותו להתאמץ ולמצות את כל כוחותיו כדי להיות הטוב ביותר, ומכאן נולד הביטוי "גאוות

אופיר בן אילוז

יחידה". גאווה זו, לא זו בלבד שאינה מזכה אותו בזכויות, אלא אף מטילה עליו חובות רבים ואחריות כבדה ביותר לבצע את המוטל עליו ויהיה קשה ככל שיהיה. ככל שהמפקד מתקדם בסולם הדרגות כך האחריות שעל כתפיו נעשית כבידה יותר. אך ישנה גאווה הרסנית ומחריבה אשר אם המפקד נופל לתוכה הוא מחריב את עצמו ואת חייליו יחד איתנו. ברגע שיחוש עליונות על חייליו וירצה לנצל את המעמד בו הוא נמצא, כדי לקחת לעצמו זכויות שונות ומשונות, הרי הוא מועל בתפקידו ואינו ראוי להיות מפקד. הגאווה הראויה, עליה דיברנו קודם, איננה גאווה פרטית שלו על מה שהוא, אלא על שזכה להיות שליח האומה ושליח הצבא למלא את כל המשימות הנדרשות ממנו.

ברמה האישית עליו להיות ענו שבענוים. אצל המנהיגים הגדולים ביותר בעם ישראל מצאנו כי התכונה האופיינית ביותר היא תכונת הענוה ומשום כך זכו להיות מה שהיו. על משה נאמר "והאיש משה ענו מאד מכל האדם אשר על פני האדמה"²⁶. על שאול נאמר שהוא נחבא אל הכלים, ודוד המלך מעיד על עצמו בתהילים: "ואנוכי תולעת ולא איש"²⁷. אך יחד עם זאת, ברמה הציבורית עליו לשאת בעז ובגאון את התפקיד המוטל עליו ואת השליחות שקיבל על עצמו ולהיות גאה בכך.

נמצא, אם כן, שהאדם צריך כל ימיו להלך על חבל דק ולמצוא את האיזון העדין שבין מידת הענוה העצומה והנפלאה מחד, ובין העז, האומץ והגאווה היהודית המרוממת מאידך. וכך כותב הרב: "לפעמים מתגאה הצדיק מאוד מפני גאוות ה' שמרגיש בלבבו ואז הוא קדש קדשים"²⁸.

דומה שאין משפט מתאים יותר לסכס בו את המאמר, מאשר דברי הרבי מקוצק: "לעולם יהלך אדם ושני פתקים בכיסו. באחד כתוב 'ואנוכי עפר ואפר', ובשני כתוב 'בשבילי נברא העולם'". והחכמה אותה למדים בקוצק היא לדעת מתי להוציא כל פתק!

²⁶ במדבר י"ב ג'.

²⁷ תהלים כ"ב ז'.

²⁸ "מידות הראייה" מידת הגאווה, כ"ז.